

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ НА ДОНУ, А ДОНСЬКИХ НА СІЧІ (XVI - ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Зробивши вирішальний внесок у зародження, формування й самоорганізацію низової донської козаччини — своєрідного локомотива донського козакотворчого процесу, українське козацтво надалі підтримує з Доном тісні стосунки. Особливо насиченими й багатоплановими вони були в першій половині XVII ст. Утворилася специфічна козацька вісь Дніпро-Дон, функціонування якої стало потужним чинником розвитку військово-політичної ситуації в чотирикутнику Річ Посполита - Москва - Туреччина - Кримський ханат. Більше того, виходячи зі специфіки тодішнього регіонального геополітичного тла, та беручи до уваги наріжні питомі риси обох козацьких спільнот, не буде перебільшенням сказати, що високий потенціал впливовості вісі був закладений в ній іманентно. Водночас реалізація цього потенціалу залежала від наявності необхідних передумов для повнокровного розвитку самих українсько-донських стосунків, а отже, в першу чергу від засадничих принципів останніх.

Кинувши бодай побіжний погляд на перебіг взаємин українського та донського козацтва XVI - середини XVII ст., не важко помітити їхню аритмічність за насиченням, проявами, значущістю для обох козацтв, зрештою, за впливовістю на військово-політичну ситуацію у регіоні. Але відчувається існування особливої підкладки, яка зводила сукупність хвилевих і довготривалих інтересів суб'єктів та дію зовнішніх обставин до спільного знаменника, згладжуючи гострі кути й не даючи переінакшитись глибинній сутності стосунків. Напрочуд яскраво це помітно в 1648-1653 рр., коли рішуча конфронтаційність між Україною та Доном, спричинена несприйняттям останнім нових реалій, що постали у зв'язку з початком Національно-визвольної війни українського народу, була сприйнята обома козацькими спільнотами лише як тактичне розходження й не змінила устійнених підходів до взаємин. Роль цієї підкладки, як видається, виконувало поєднання наступних факторів - потужного українського етнічного сліду в субстраті донської козаччини, постійного домішування до донського організму чергових порцій української крові, подібності способу життєдіяльності, глибинній спорідненості інтересів козацтва у ділянці відстоювання корпоративних козацьких прав та протистояння з мусульманськими сусідами. Як наслідок, у свідомості донських та українських козаків формується специфічний образ козацтва-сусіда як сутнісно близької, спорідненої спільноти, хоча й не повністю "своєї", але й "не чужої", як, так би мовити, стратегічного союзника, наділеного відчуттям солідарності на ґрунті захисту козацьких вольностей. В Україні з козацького середовища образ передався до інших верств українського суспільства й міцно закорінився там. Не випадково у відомій історичній думі про Самійла Кішку однаково бажається "многая літа" і Війську Запорозькому, і Війську Донському [1;220].

Органічним виявом існування між українськими та донськими козаками відчуття спорідненості, своєрідної "не чужості" й водночас доказом існування цього виступають специфічні засадничі принципи міжкозацьких стосунків, які (принципи) особливо рельєфно відобразились у джерелах першої половини XVII ст., коли українсько-донські взаємини вийшли на шлях устійненості, насиченості та розмаїття проявів. Природно, що одночасно викристалізовувався й правовий статус українських козаків на Доні, а донських на Січі, у якому фокусувалися ці засадничі принципи. Сам статус живився з двох основних джерел -традицій вільного переміщення українських козаків на Дон у період його закозачення та із зазначеного вище сприйняття козацтвами одне одного як сутнісно близької спільноти.

Між Україною та Доном відбувається вільне переливання людності. Не існувало

ніяких обмежень з боку донських чи українських козаків стосовно місць осідку й кількості прибулих. На Дону українські козаки "живут не в одном месте". Могли вони стати окремо, а могли й отаборитися в донських містечках, могли вільно переміщуватися по Донській землі, селитися й на долішньому, й на середньому Дону.

Щоправда, у кількох специфічних випадках загальна практика тимчасово порушувалась. Так, у 1628 р., коли українські козаки пограбували донську станицю, що рухалася до Москви, на Дону поширилася чутка, що вони ж готуються до нападу на московського й турецького послів і що інформація про наявність у послів великої скарбниці вийшла від "донських запорожців", Військо Донське ухвалило не приймати у своїх володіннях запорожців [2; Арк. 136-138, 216]. Навесні 1631 р. через невідомі нам причини всі українські козаки були вигнані з Дону [3;9]. У 1650 р., побоюючись татаро-козацького походу на Дон, донці не дозволили запорожцям, що прибули з України, осісти у себе, тому ті вимушено отаборились неподалік - на р. Міусі [4; 124]. Однак ці одиничні факти, за винятком хіба останнього, були наслідком виникнення хвилевих і локальних суперечностей між донцями, з одного боку, та окремими групами чи групою запорожців - з іншого, і не полишали рубців на тілі українсько-донських взаємин. Конфлікти так швидко вичерпувались, як і виникали. Переміщення людності між Доном і Україною, спільні морські походи, інші прояви незабаром відновлювались, а то й взагалі не припинялись, і стосунки входили у звичне русло. Прибулі на Донську землю українські козаки (особливо ті, які оселялися надовго) нерідко утворювали на території Війська Донського свої анклавні, очолювані окремими отаманами. Увиразнюють це, зокрема, наступні свідчення джерел. У 1622 р., як звітлювали Посольський приказ московські посли до Туреччини Іван Кондирев і Тихон Бормосов, українських козаків "пришло на Дон тысяча человек с женами и детьми, а с ними всякой рухляди 80 телег; и приезжают черкасы на Дон на житье и юрты себе строят особо, и атаманы у них, черкасов, свои" [5;55]. Відомі імена деякого з таких отаманів - Яків Шаховничий, Шило, Олексій Шафран, Матяш.

Або ще такі повідомлення джерел: навесні 1638 р. запорозькі козаки в Азові, яким запорозько-донське козацьке військо блискуче оволоділо в червні 1637 р., почували себе настільки впевнено, що наважилися на бунт з метою "владети и жити в городе особо" [6;204]. Іншими словами, вони замахнулися на закріплення за собою певної частини міста. Це була перша й, наскільки відомо, остання в XVI - першій половині XVII ст. спроба такого характеру. Закінчилася вона невдало. Донці придушили заколот. Запорожці навіть втратили свого отамана Матяша й "стали во всем послушны". На запитання дяків Посольського приказу, чи чекати від них якоїсь сваволі в майбутньому, отаман донської військової станиці Михайло Татарин відповів негативно, обіцяючи водночас, що донські козаки в протилежному випадку "им де войском молчать не будут и с ними управятца" [6;204].

В Україні донські козаки не обмежувалися перебуванням на Січі, а практикували й розквартирування на волості. Один з таких випадків, приміром, мав місце в 1621 р., коли 136 донців та міщан з московських прикордонних містечок зимувало після Хотинської війни на Поділлі¹.

Чи утворювали донці на Січі у період, що розглядається якусь свою структуру, достеменно не відомо. Проте, відштовхуючись від особливостей перебування українських козаків на Дону, а також враховуючи те, що в часи Нової Січі існував донський курінь, можна обгрунтовано припустити, що донські козаки, які опинялися на Січі й мали намір затриматись тут на більш-менш тривалий час, трималися окремою групою й у XVII ст. Однак голос таких груп не мав якогось помітного резонансу, бо кількість донських прихорьків на Січ в кожному випадку не йде ні в ніяке порівняння з числом запорожців на Дону [7].

¹ Цей загін участі у Хотинській кампанії не брав. З'явився він біля театру військових дій вже після завершення війни (Акты Московского государства.-СПб., 1890.-Т. 1.-С. 177).

Щодо тривалості перебування українських козаків на Дону, а донців на Січі, то, судячи з усього, вона ніким і нічим не регламентувалася. Проте закріпилася практика повідомляти про свої наміри господарів перед виходом у море чи до рідних місць. Утім, існування такої практики не свідчило про якісь обмеження чи контроль. Вона закорінилася радше з приязні. "Как з Дону поедут на Днепр, и на добродетели их челом бьют", - підкреслювали у 1625 р. донські козаки.

Запорізький полковник Олексій Шафран, який пробув на Дону 18 років, говорив про проживання українських козаків протягом п'яти, шести і більше років [6;70]. У джерелах часто відносно "донських запорожців" вживається поняття "старі черкаси" [8], яке прикладалося до українських козаків, що вже прожили на Дону тривалий час, а не прибули тільки для організації морських походів. Той таки О. Шафран у кількох фразах напрочуд влучно охарактеризував тодішні реалії українсько-донських стосунків: "... они (запорожці. - В. Б.) ходят на Дон, а з Дону казаки к ним, и живут сколько, где кто хочет. А повелос у них то з донскими казаки изстари, что меж себя схо-дятца и живут вместе в одних куренях" [6;71].

Серед так званих "донських запорожців" джерела розрізняють за-порожців-новоприходьків і запорожців-старожилів. Остання (чи принаймні частина їх) ще довго зберігала свою ідентичність, чому, звісно, сприяло постійне переміщення козаків між Україною та Доном. У царській грамоті князеві Михайлу Білосельському, який ранньої весни 1623 р. був споряджений на Дон для втілення в життя московської заборони на українсько-донські стосунки, запорожців, що "живут на Дону старо с женами и з детми" наказується не чіпати, якщо від них "дурна никакова нет" [9; Арк.66].

Українські козаки були повноправними членами донської спільноти. Видно це хоча б з того, що вони користувалися правом участі в роботі донського кола - аналога січової ради. Тому, скажімо, московський цар, бажаючи в 1623 р. утаємничити від "донських запорожців" зміст своєї грамоти до Війська Донського, мусив застерігати донців, що "при них (запорожцях. - В. Б.) государевы грамоты отдават и речи говорит не наказано" [10;183]. На це Військо Донське відповідало: "Тем черкасам по государеву наказу быти не велели", окремо зауваживши, що 200 запорожців, котрі незадовго до того з'явилися на Дону, "в круг не ходят" [6;144]. За аналогією можна припустити, що подібним статусом користувалися на Січі донці. Принаймні не подибуємо жодного натяку на інше.

Ведучи мову про статус, яким користувалися українські козаки на Дону, не можна обійти увагою й той суттєвий момент, що їхні представники бувало очолювали не тільки спільні морські походи, а й військові операції, здійснювані самими донцями. За першу половину XVII ст. відомі принаймні чотири такі випадки. Отаманами походів донських козаків були Шило (1622), Дмитро Гуня (1638), Кіндрат Бурляй (1638), Миско Таран (1641). Очевидно, це показник не тільки визнання донсь кими козаками суто військового хисту окремих запорожців, а й один з проявів особливого правного статусу українських козаків на Дону.

У цілому ж статус українських козаків на Дону, а донців на Січі віддзеркалює особливий характер українсько-донських стосунків. Такий статус був однією з наріжних передумов інтенсивності міжкозаць-ких взаємин, тісної взаємодії козацтв на багатьох напрямках діяльності, врешті, потужності впливу козацької вісі Дніпро-Дон на розвиток військово-політичної ситуації в регіоні.

Джерела та література

1. Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. - Киев, 1874. - С. 220.
2. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). - Ф. 89. - 1628 №2.
3. РДАДА. - Ф. 210. - Розрядний приказ. - Приказний стіл. - Стб. 40.
4. Русская историческая библиотека. - СПб., 1898. - Т. 29.
5. Быкадоров И. Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546-1646).-Париж,

1937.

6.Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. -М, 1954. - Т. 1.

7.Див. детальніше: Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном. - Київ-Запоріжжя, 1998. - С 96-99.

8.Див. хоча б: РДАДА- - Ф- 89. - 1622 №1. - Арк. 55; Ф. 123. - 1622 №1. -Арк. 173.

9.РДАДА- -Ф. 89.- 162 №1.

10. Сухорукое В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. - Новочеркасск, 1867. - Т. 1.